

Այս յօդուածոց այն հայագիտաց վրայ որ գերման լեզուով գրեցին, յաւելուլ արժան է տեսութիւն մը նուազերես լոյս տեսած քերականութեան վրայ հրատարակելոյ առ Հարալէմէի: Այս փոքրիկ գրուած կը ձևացընէ երեսներորդ հինգերորդ հատոր Մատենադարան չեչաւագիտական կոչուած շարք մը գրուածոց, յորում արդէն երեցան համառօտութիւնք և թարգմանութեան հրահանգք աշխարհիս վրայ տունէն աւելի ընդհանուր եղած լեզուաց հատորը 2. 50 փութաւոր գնով: Հայերէն քերականութեան հեղինակն, Էյարլ Էլէնզ, արդէն նոյն հուաքման մէջ հրատարակեւ էր սինէական լեզուի քերականութիւն մը: Իսկ նկատմամբ այս հատորին՝ պատուական դորժակից օժանդակութիւն մը տնեցաւ ի Հարց Միութարեանց վիէննականաց, ոչ միայն քերականութեան ռապարութեան, այլ նաև ձեռագրին վերաքննութեան և սրբագրութեան: Երկու մասն կը բաժնուի այս գրուածք, առաջինն՝ (7-80) հին լեզուին կամ գրարարին վրայ կը խօսի. երկրորդը արդի լեզուին, բայց միայն արևմտեան գրաւոր լեզուին (94-196): Չենք կրնար բաւական բութեմբ թէ ինչո՞ւ արևելեան լեզուն տեղ մը գրաւած չէ այս քերականութեան մէջ: Իրաւ է որ հեղինակին ընտրած օտմանք չի ներեր նմա երկար ու ընդարձակ հատոր մը գրել, բայց քանի մի էջ բաւական էին նմա համառօտութեան կը յուսուի: Ուստիոյ Հայոց լեզուին ընդհանուր յատկութիւնները: Մեզ կը թուի թէ լաւ կ'ընէր Էլէնզ, եթէ իր գործը մէջ յաւելուր փոքրիկ մատենախօսական ցուցակ մը՝ առնոց համար որ քիչ մը աւելի հեռուն երթալու կամք ունին հայ լեզուին ուսման մէջ:

Բաց ի այս թերութիւններէն, մեզ համար աւելի ցաւալին այն է որ գրարար լեզուի վարդապետական բացատրութեանց մէջ մեծագոյն պակասներ կան, որովհետեւ հեղինակը խօսք մը չընէր ոչ մասնականց և ոչ լեզուական դարձուածոց կազմաւորութեան վրայ. խիստ անկատար է անկանոն բայից ցուցակը, որ միայն հնգետասան թուով կը բովանդակէ, և այսպէս հետեւաբար: Իսկ նկատմամբ իտալական-հոմալական գրերով գրուած հնչմանց, շատ պակասաւորք են ուղղութեան և ճշդութեան կողմանէ... Որովհետեւ գրքին նպատակն է առանց ուսուցիչ սորվեցընել լեզուն, մեզի կ'երևնայ թէ աւելի ջանք և մտադրութիւն ըլլալընէլու էր հնչման նկատմամբ: Ասոնցմով հանգեալ, մեծ օգնութիւն կրնայ մատուցանել այս երկասիրութիւն, և փափաքելի է որ նորանոր հայագէտներ երեցընէ:

* *

Շարունակենք մեր օւսումնասիրութիւնը: Եթէ ուզենանք ժամանակագրական կարգով խօսել ռուս հայագիտաց վրայ, պէտք էր որ յառաջ քան զամենեւին յիշատակէինք Յովսէփ Յովհաննիսով Խնձի մը ձեռքով եղած թարգմանութիւն մը Խորենացոյ Պատմութեան և Ախարհագրութեան. (ի Պետրբուրգ, 1809): Ազգաբանոց Ա կայսեր նուիրուած է այս զբոսածք, և երկու մասն կը բովանդակէ. առաջինն յէջ Ժ+356+ԺԶ, և երկրորդն՝ Զ+242-ը:

Ետալ խօսեցանք Պետրբուրգի կայսերական Գիտութեանց ձեռքով հրատարակուած Բրոսէի և Լանգուայի երկասիրութեանց վրայ, յանցընենք նաև Շոպէնի յիշատակագիր մը Հայաստանի մէջ բնակող ժողովրդաց

ծագման վրայ, ընթերցեալ ի 6 մարտ 1840, և որոյ համառոտութիւնը կը գտնուի ի Յիշատակագիրս Ակադիմիոյ, ի հատորն Ը յէջ. 16—20, ու կորգանովի թուղթ մը առ Ակադիմիայն՝ Հայոց պատմութեան և մատենագրութեան այլ և այլ նիւթոց վրայ, ընթերցեալ ի 16 սեպտ. 1842 (ի Յիշատակագիրս Ակադիմիոյ, Հատոր Ա. էջք 59—69)։

Կայսերական Ակադիմիոյ պատմական—բանասիրական դասակարգին մէջ երեցաւ ի հոստորն Թ. (1852, յէջս 118—134) համառոտութիւն մը հայկական քերականութեան, ուսա բացատրութեամբ և հետեւեալ խորագրով. Տարեք հայկական (гайкан?) լեզուի, կամ գործնական եղանակ դիւարացնելու այս լեզուին ուսումը։ Բերդիէֆ, այս պատի երկասիրութեան հեղինակ՝ Պետերբուրգի համալսարանին մէջ հայերէն լեզուի ուսուցիչ էր, և կ'երեւի թէ շատ տարիներէ ի վեր Բրոսէ յանձնարարած էր նմա աշխարհիկ կամ խօսուած լեզուի քերականութիւն մը յօրինել։ Այս նկատմամբ կրնան աչքէ անցուիլ Բրոսէի նախապատրաստական տեղեկութիւնը՝ որ տպագրուած են ի Յիշատակագիրս Ակադիմիոյ (Հատ. Գ. 1345. Հատ. Դ. 1846). ի 1846 գրուած երրորդ տեղեկագրին մէջ կը հետեցընէ Դեմիդովի սահմանած կէս միջանակը պատականցընել, 2, 500 բուբլ. և այս միջանակ 1851ին հրատարակուեցաւ ընդհանուր նիստին մէջ ի 24/12 մայիսի, և այն ատեն երեցաւ Բրոսէի չորրորդ տեղեկագիրը... Բերդիէֆ կարպաց իր գրուածքը Ակադիմիոյ Պատմական—բանասիրական նիստին մէջ (ի 1 հոկտ. 1851) և յորում որոշուեցաւ տպագրել իւր Յիշատակագրոց (Bulletin) կարգին մէջ...

Անցնինք յիշատակել Կ. Եզովի, ի պաշտօնարանէ Հասարակաց կրթութեան, աւելի կարևոր գրուածները։ Ռուս կամ հայ պարբերական գրուածոց մէջ 1857 էն ի վեր հրատարակած հատուածոց մէջ, մասնաւոր յիշատակութեան արժանի կը սեպենք ուսումնասիրութիւն մը ի վերայ վարդապետադիւն մոզոց Պարսից։ Լազարեան ուսումնարանին մէջ առանձին ընթացք ըրած ատեն յօրինեց

Եզով այս երկասիրութիւնը, և ի 1858 հրատարակեց յՈրագրի Նախարարութեան հասարակաց կրթութեան ի ուս լեզու. և որոյ համար արժաթի մետալ ընդունեցաւ։ Հետեւեալ տարին հրատարակեց իւր բանասիրութիւն՝ վարդապետի կամ մագիստրոսի (magister) աստիճանին ընդունելու. Բնասանկան կեանք նախնոցն Հայաստանի, որ և ուսնորենէ թարգմանեցաւ ի հայ։ 1884 ին Եզով թարգմանեց ի հայ՝ Լեհաստանի լատին քարոզչաց երկու գրուած, ու կոչեց զայն Բանի միտադիւն Լեհաստանի Հայոց ընդ նկերեցայն Հնովմայ, գնելով ի դուռն գրոցն 65 էջեր բաղկացած յոսաբան մը Հայաստանի մէջ կատարուած դէպքերուն վրայ՝ ուրովք բունդատեցան ի գաղթականութիւն, և Լեհաստանի Հայոց վիճակին և վրանին յաւուցուած կրօնական հալածանաց պարագայից։ Հեղինակը կը յաւելու զնի քանի մը հասուածներ ի գրոց Առաքել պատմելի, որոյ երկասիրութեան նոր և լիակատար տպագրութիւն մը եղեր էր յԷջմիածին, 1885ին։ Ատորիկ պատմագրին պրուածքը տպագրեց Եզով, մետասանբորդ դարու պատմելի, իւր մատենադարանին մէջ գտնուած գրագրի մը համաձայն. 1887ին Ղեւոնդեայ երեցու (Ը դար) պատմական գրուածը, երկայն ներածութեամբ մը ի վերայ Արարացոց աշխարհակալութեանց՝ ըստ պատմաց Հայոց, և անոնց վերաբերութեանց ընդ նուանեալ ազինս։ Իսկ ի 1891՝ տպագրել տուաւ զդադիական Ժամանակագրութիւն Դարիւնի (ԺԴ դար) 81 էջ նախարարութեամբ ի վերայ Կիլիկիոյ, Ժամանեղոյ Հայոց յերկիրն, հոն հաստատուած հայկական թագաւորութեան սկզբնատորութեան, վերաբերութեանց ընդ խաշակիս և ընդ քահանայապետաց Հնովմայ, և պատճառաց անկմանն։ Կը յանձնարարենք մեր ընթերցողոց այս կարևոր հրատարակութեանց ընթերցումը, և կը յուսանք թէ ինչպէս Պատկանեանի և Էմինի քանի մը գրուածքներ, ասոնք ալ պիտի թարգմանուին եւրոպական լեզուով մը։

*
* *

Չենք ուզեր յերկարել մեր խօսքը Գե.

րութե Գեորգեան Պատկանեանի կենսագրոյ թիւնն ընելով. արդէն բաւ բաւականի ծառայութե Է այն մեր ընթերցողաց, և երկու տարի յառաջ Վեհաշինարի մասնաւոր գրքայիւմ մը հրատարակեց, ի տպարանի Գեորգեանի Գիտութեանց Ակադեմիային, և որոյ թարգմանութիւնը զրիւր օրագրիս մէջ:

Երեսու ի նոր Նախնիեան (սա. Դոն գե. 100) ի 4 մայիսի 1833 և հօրեղբորդի հըս. չականուն ազգային բանաստեղծին Ռաֆայելի Պատկանեան: Նախնական ուսմանց ընթացքն ըրաւ ի գիմնագիտին Ստարոպոլի և շարու. նակեց ապա յՍուրբաւարանին Լազարեանց ի Մոսկուա և Անտի ի 1851 զնաց ի համալսարանն Գորպատի, ուր կեցաւ մէկ ու կէս տարի: Քիչ մը ժամանակ ի Պետերբուրգ գե. գերելէն ետք, անցաւ ի Կովկաս ու Ստաւրոպոլի գիմնագիտին մէջ մասնագիտութեամբ զբաղեցաւ: Տերաբեան օրագրին մէջ հրատարակեց հատուած մը Երզնկայեանութեան միայն ընդհանրապէս և Կանադիի երգիծանաց լրաց. (1853 թիւ 2, էջք 11-18): Նախապէս թարգմանութիւններ ըրած էր ի հայ Հայնէի, Եիլլէրի, Կէօթէի, Բերանդէի, Թոմաս Մուրի քերթուածոց հարուածներ. 1853 ին Մանկավարժական կանոնին մէջ ընդունելով՝ փխխտփայական պատմական ճիշդին մէջ գրուեցաւ, և մասնաւոր կերպով հետամուտ եղաւ ի միակեղ առս, գաղ. դիպակն և գերմանական բանաստեղծութիւնի սովորելով նաև զանգիական և զիտարական լեզուս: 1855-1857 տարիներու մէջ այլ և այլ բանաստեղծութիւններ շարադրած է, որք յետոյ հաւաքուելով ի մի հատար հրատարակուեցան Քանա Գարիպա (արաբերէն վարդարան քերթուածոց) կեղծ անուամբ: 1851 ին տարուեց իւր ընթացքը ի Մանկավարժական կրթանոցին և դարձաւ ի Կովկաս՝ Տիֆլիսի մէջ ուսուցչութեամբ զբաղելու և Հետեւեալ արարին արձակուրդով երթալով ի Պետերբուրգ՝ ամուսնացաւ ընդ Անայի Աղաթնով, որ քուտր էր Ալիմով Գալիթովի Աղաթնի հայ քահանայի: 1860 հրատարակեց գաղղիարէն լեզուով զՅացակ հայե. րէն մատենագրութեան ի սկզբանէ չորրորդ դարոս մինչ ի կէս եօթնետասներորդին (Catalogue de la littérature arménienne depuis le commencement du IV. siècle jusqu'à vers le milieu du XVII. e) ի Յիշատակագիրս պատմական և բանասիրական մասին Գիտութեանց Ակադեմիոյ. (Հատ. Բ. 49-91). 1861 ին յաղորդեց Բերայիէֆի, որ Գետաբուրգի համալսարանի հայ լեզուի ուսուցչութեան իւր հրատարակեց թարգմանութիւն մը ի ռուս լեզու Աղաթնից պատմութեան Մովսիսի Կազան. կատակացոյ, ժամանորդ դարու մասնաւորի, ծանոթութեամբք և յաւելուածներով, զոր և տպագրեց ի Եօզարանի Գիտութեանց Ակադեմիոյ. և որոյ լրաց. քննադատութիւն մը ըրաւ հմուտն Պ. Ի. Լեքք ի Յիշատակագիր կայսերական ընկերութեան Ռուս հնախօսութեան. (Հատ. Գ. 479-499). 1862 ին հրատարակուեցաւ իւր ռուս թարգմանութիւնն Սերբուի Պատմութեան ի Հերակի, հայ մատենագրի եօթներորդ դարու, (էջք ԺԶ-216), և նոյն տարւոյն նախ Դեմոքրիտ երիցու Ա. յարաց ամիրայպետաց պատմութեան (էջք ԺԲ-168), 1863 տարւոյն ներկայացոյց իւր քաւ բանամրցութիւն (thèse) մագիստրոսի աստիճանի ընդունելութեան, իր Պատմական մաշակ հարստութեան Սասանեանց (Essai historique sur la dynastie sassanide) ըստ տեղեկութեանց քաղելոց ի հայ պատմագրաց: Այս ուսումնասիրութիւն հրատարակեցաւ նախ ի ռուս լեզու Հնախօսական ընկերութեան գրուածոց արեւելեան մասին մէջ, և յետոյ Եւրոպեայ Պրիւդմ թարգմանեց ի գաղղիարէն և տպագրեցաւ յԱլիս. կան օրագրի, ի 1866 (Հատ. Ա. 101-238), և նոյն օրագրին մէջ ի 1868 (Հատ. Բ. 304) քննապատմութիւն մը ըրաւ Լանգլուս:

Ի ռուս Համայնագիտակ քատարանի հրատարակելոյ ի 1861-63, Պատկանեան հաստատած մը քրաւ Հայոց պատմութեան, աշխարհագրութեան և մատենագրութեան միայն: 1864 ին վարդապետի ուսմանց աստիճանն ընդունեցաւ ի շնորհս բանամրցութեանն ի ռուս լեզու, որ այս խորագիրն ունէր, Հնախօսութեան ի Վերայ կազմութեան հայ լեզուի (էջ իԳ-106), թարգմանեցաւ ի գաղղիա.

Ի ռուս Համայնագիտակ քատարանի հրատարակելոյ ի 1861-63, Պատկանեան հաստատած մը քրաւ Հայոց պատմութեան, աշխարհագրութեան և մատենագրութեան միայն: 1864 ին վարդապետի ուսմանց աստիճանն ընդունեցաւ ի շնորհս բանամրցութեանն ի ռուս լեզու, որ այս խորագիրն ունէր, Հնախօսութեան ի Վերայ կազմութեան հայ լեզուի (էջ իԳ-106), թարգմանեցաւ ի գաղղիա.

բէն յԵւարիստ Բրիւլլոն (Recherches sur la formation de la langue arménienne), և Եդ. Գիւլօրիէ բաղդատելով ընդ բնագրին ծանօթութեամբը հրատարակեց յԱսիական օրագրի (Ջր. շար, Հատ. ԺԶ, 1870), Մտա. դիր ընկերացանութեան արժանաւոր է քննադատութիւնն զոր գրուածքիս վրայ հրատարակեց Թ. Յուստի և Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1866, էջ 391—400. և ինչ որ նոյն նկատմամբ ըսաւ Ե. Ռերնան ի տեղեկագիրն ասիական ընկերութեան մատուցելոյ ի 28 յունիս 1870. Պատկանեան կը դնէ զհայերէնն ի թիւս իրանեան լեզուաց, « Վասն զի նոյն մասնաւոր ձայնական առանձնայատկութիւններն ունի, կ'ըսէ, որ կը զանազանեն զգնետ ի ասանկրիտ լեզուէ », և սակայն ի յաջորդ իշին կը յաւելու. « Քանի մը դիպուածոց մէջ հայկական լեզուն ձայնագրական անբախտով շատ տաւրի հին է քան զպարսկին » . և այս ըսածին ապացոյցներ մէջ կը բերէ : Դրանօք է յայլուստ որ հմուտ ուսուցիչն բոլորովին թողուց ապա գիրանեան վարդապետականն. Տես « Տեղի հայկականին ի դասակարգի հնգիւնդակական լեզուաց » հրատարակեալ ի ուսու լեզու ի շարս վաստակոց Երայսերականաշխարհագրական ընկերութեան, 1879. և որ թարգմանեցաւ ի գերման և ի հայ լեզուս :

Այս երկասիրութեան ներածութեան մէջ Պատկանեան իրաւամբը կը պնդէ ի վերայ կարեւորութեան գաւառաբարբառոց, որոյ արդէն ակնարկութիւնն ըրած էր Զրպետ յԱսիական օրագրի (էջ 139—146 գաղղիական թարգմանութեան, Զ շար, Հատ. ԺԶ, 1870) : Կը համարի թէ հայ դրաբարը Արարատեան զաւառին սովորական արքունական լեզուին վրայ հիմնուած է, որ ուստանիկ կը կոչուէր, (պարսկ. Վարդի—լեզու արքունեաց). և թէ չորրորդ դարու սկիզբը, այս պաշտօնական լեզուն եղաւ միակ գրականական լեզու, և հինդերորդին մէջ՝ զիւտ կամ՝ կատարելագործութիւնն հայ այբուբենին, միանշալով ստուածաշունչ զրոց թարգմանութեան հետ, գործածութիւնն ընդհանուր ըրաւ բոլոր երկրին մէջ. անանկ որ բացարձակապէս գործածուեցաւ հայկական մատենագրութեան ուս-

կեղէն դարու հեղինակներէն : Ուստի գրաբար հայերէնը ոչ երբէք ազգային ու կենդանի լեզու մը եղած է. և որ առաւել նկատելին է, երբէք աճումն կամ՝ զարգացումն (développement) ունեցած չէ, այլ միշտ անշարժ ու կայուն (stationnaire) իբրև մեռեալ լեզու մը : Եթէ ուզուի՝ կարելի է հետազոտել հայերէնի մը գտնել համեմատութեան ընդ կազմութեան գերման լեզուի, որ նոյնպէս դիւանագիտութեան մէջ գործածական լեզուէ յառաջադաս է : Արարատեան ուստանիկ լեզուին հետ պէտք էին ըլլալ այլևայլ աշխարհիկ գաւառաբարբառոց, և աշխարհաբար անունը արժան էր հաւաքաբար հասկընելու : Նոյն իսկ Հայաստանի բազմաբնակ ծեան երկիրը՝ թուի թէ բաւական պիտի ըլլաւ այս ենթադրութիւնը արդարացնելու համար : Գտնուած են արդեօք մատենագիրք որ այս գաւառական բարբառներուն մէկովը գրած ըլլան : Միւրք չենք գիտեր զայս, և եթէ գիտնալու ալ ըլլայինք, անկէ մեծ շահ մը չիկար մեզի համար, որովհետեւ ընդօրինակողք զանոնք գրաբարի վերածած պիտի ըլլային : Բայց բարբառագրաբար լեզուի գիտութեան շահուն համար, զեռ կարելի է մեզ ուսումնասիրել արդի գաւառաբարբառները, որ անշուշտ հին լեզուաց սերունդք են, յորոց եթէ մաքրենք ինչ որ ներմուծուեր են ի զրացեաց կամ՝ յարշաւանաց, նկատելով նաեւ խաշակութեանց անցքը, ուրիշ լեզուաց վրայ տեսնուած այլ և այլ փոփոխութիւնք ի նման օրինակ առիթս, կ'ազատուցանեն թէ քիչ ետաքերութիւնն հին գաւառաբարբառի մը ու իրեն արդի ներկայացուցին մէջ : Արդէն չորեքստասներորդ դարու մասնագիր մը՝ Յովհաննէս Եզնիկացի, Գիտնելիութի թրաւ կացւոյ քերականութեան մեկնութեանը մէջ, ութ հին գաւառական լեզու կը հաշուէ. Ա. կորճայր (Մոկը ?) Բ. Տայեցի, Գ. Խոթայիցի, Դ. Սպերի, Ե. Զորբորդ Հայոց, որ արեւմտեան Հայոց լեզուն էր, Զ. Սիւնեաց (Զօկ), Ե. Արցախոյ, Ը. Ուստանիկ արարատեան. և կը յաւելու՝ թէ զգրական դաստիարակութեան համար՝ կը բաւէ այս վերջին լեզուն : Սակայն մետասաններորդ դարէն կը գտնուին ի հայ մատենագրութեան

այլ և այլ էջք, նա և ամբողջ ճառք՝ աշխարհիկ լեզուով գրուածք։ Պատկանեան հետեւեալ գաւառաբարձութիւնը կը գնէ՝ մեղի ծառնոթ գաւառաբարձոց համար. նախ, Արարատեան կամ Կովկասի բարբառը, որոյ մէջ պէտք է սեպել երկրորդական գաւառաբարձառք՝ որ ի գործածութեան են ի Ռուսիա և յԱնգրակովկասեան գաւառս. երկրորդ՝ Տփղիսու գաւառաբարձառք. երրորդ՝ արեւմտեան հայկական կաւառաբարձառք՝ զոր կը խօսին Եւրոպիոյ Հայք, և Ասիոյ Տաճկաստանի մէջ բնակող Հայերէն մաս մը, և գրեթէ 30, 000 Հայք ի Ռուսիա, (ի Խորմ, Նոր Եփեսոսեան առ Դոն գետով և ի Բեսարաբիա). չորրորդ, Վանի գաւառաբարձառք, հինգերորդ, Մակաղք. վեցերորդ, զոր չի նշանակեր հեղինակն. եօթներորդ, Սասունցոց լեզուն ի լեւրին Տաւրոսի. ութերորդ, Բէլլանի գաւառաբարձառք ի շրջակայս Անտիոքայ. իններորդ, Ջէնթունի կամ Ուլնիոյ լեզուն, ի լեւրինս կիլիկեան Տաւրոսի. տասներորդ, Զօկերու բարբառը, զոր Ալպուցցիք ու Գարսպաղի քանի մի գիւղերու մէջ կը խօսին. մետասներորդ, Գողթան բարբառը, և երկոստասներորդ, Հին Զուղայի ու Հնդկահայոց մէջ գործածական լեզուն։ « Այս երկոստասն գաւառաբարձառոց մէջ, — կը գրէր նոյն աւտին Պատկանեան, միայն երեք առաջինք մեզի քաջ ծանօթ են » ու ջանաց անկէ ետքը զանոնք ալ ծանօթացնելու Ուստի 1865 ին ղրկեց առ ուսուցիչն Հենր. Պետեր. ման ի Բեռլին Ագուլեաց լեզուին վրայ ուսուցիչն մը, որ գերման լեզուով հրատարակուեցաւ ի Monatsberichte ուսումնասիրութի Ակադեմիոյ Գիտութեանց ի Բեռլին; ի գաւառաբարձի փոխտափայական, պատմական ուսման ի 26 նոյեմբերի, 1866 (եր. 727-744)։ Հիմայ աւելի ծանօթագոյն է մեզ այս գաւառաբարձառ շնորհիւ ընտիր երկասիրութեան Սարգսի Սարգսեանց ի Լազարեան ճեմարանէ, և որոյ խորագիրն է Ագուլեացոց բարբառք, ապ. ի Մոսկուա ի 1883. ի 1869 Պատկանեան հրատարակեց ի ռուս բարբառ Հետազոտութիւնք ի վերայ գաւառաբարձառոց հայ լեզուի (Պետրբուրգ, 110 էջ.) և որոյ վրայ 1875 ին աւելցուց՝ նոյնպէս ի ռուս,

« Նիսքք ուսումնասիրութեան հայ գաւառաբարբառոց. Ա. Եփեսոսեանի գաւառաբարձառ էջ ԺԶ-140. որ ուրիշ նիւթերէ զատ կը պարունակէ երեք յէյ Ռափայել Պատկանեանի, որ Թարգմանուեցան ի գերման յԱթիւր Լէյստէ ի Հայկական մատենադարանի Արգարու Յովհաննիսեան (տպագր. ի Լէյպցիգ առ Գ. Փրիէւրիխ 1886)։ Բ. Մշոց բարբառը (էջք ԺԲ-72) հանդերձ արձակ լեզուա գրուած վիպասանականաւ « Սասունցի Դաւիթ » ըստ բնագրին հրատարակելոյ ի 1874 ի Մրուանմանեանց Գարեգին Վարդապետէ Գրոց և բոցոց կոչուած երկասիրութեան մէջ։ Կարելի է համեմատել այս վիպասանութիւնը ուրիշ ժողովրդական վիպասանութեան մը, Մհերի Գուռ ոտանաւոր քերթուածին հետ՝ հրատարակելոյ յԱրեգեանէ ի Շուշի, 1889 (էջք 64), ինչպէս նաև « Լէօնի » մէջ հատուածը այս նիւթին նկատմամբ Մոսկուայի Պատմական ու Գրականական հանդիսին մէջ, և առանձինն ապա, գրուած առ Մկրտչի Բարխուդարեանց, ի Մոսկուա, 1891, էջք 42. Ո՞վ գիտէ թէ պիտի չըլլայ օրը մը՝ յորում կարելի ըլլայ ի մի հաւաքել հայկական գրեցածական քերթուած մը՝ բերնէ բերան աւանդութեամբ պահուած, ինչպէս փինեաններու Գալէվայա քերթուածը։

Բաւասիրական ուսումնասիրութիւնք են Պատկանեանի հետեւեալ երկասիրութիւնք. « Հայերէն լեզուի քառարան մը շինեցուցիւք. մասն Ա (1882), մասն Բ (1884) ի ռուս լեզու. Գրանի մի խօսք՝ Կովկասի Յիմկաններու լեզուին վրայ, ի Պետրբուրգ 1887, նոյնպէս ի ռուս, և որոյ վրայ տեսութիւն մը ըրաւ Հանուշ Բ. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, ի 1887, և ուրիշ բանասէր մ'ալ, Կ. Ե. ի Յիշատակագիր աղեւեան բաժնի ռուս Հնախօսական ընկերութեան, ի հատորն Բ (էջք 147-157)։

Գառնանք իր երկասիրութեան որ Հետազոտութիւնք ի վերայ կազմութեան հայերէն լեզուի խորագիրը կը կրէ. յորում ներածութենէ մը ետքը այն գաւառաբարձառներու վրայ զոր յիշատակեցինք, հեղինակն քանի

մի դադափար կը յայտնէ մեքորպեան այբու-
բենին ծաղման կամ սկզբնադրութեան վրայ :
Էմին՝ դրուածքի մը մէջ Հայկական այբու-
բենից վրայ, որ Խորենացոյ պատմութեան
ոռւ թարգմանութեան մէջ դրուած յաւե-
լուածոց չորրորդն է (Մոսկուա, 1858), կը
ցուցնէ թէ Մեքորպէն շատ յառաջ հայկա-
կան տառք կային, և թէ անոնցմէ մէկն էր
առ Դանիելի ասորայ գտնուածը. և Մեքորպ
ուրիշ բան չէ բրած՝ բայց կատարելագործել
զանիւլեան նշանագիրը, որ ըստ Գրիգորի Մա-
գիստոսի՝ քսանուորս տառերէ ձևացած
էին : Սակայն Էմին հետեոյ է վարդապետ
կարծեաց որ կ'ըսէ՝ թէ զանիւլեան տառք
քրտնութեամբ էին, որոց վրայ յաւելան է
Մեքորպայ եօթն ձայնաւորք և եօթն բաղա-
ձայնք : Պատկանեան կը լանայ հերքել այս
ենթադրութիւնը. բայց իր պատմաաբանու-
թիւնը մեր օրերուն ոյժ մը չունին այլ եւս :
Հետազոտութեանց առաջին գլխոյն մէջ՝
Պատկանեան կը ճառէ ձայներու (կամ մա-
նաւանդ տառից, հայերէն լեզուի, բաղդա-
տելոյ ուրիշ համագլխի լեզուաց տառից հետ,
(152—186). Դիւբորիէ մեղադիր կ'ըլլայ ի-
րեն որ պէտք եղած կարեւորութիւնը չի-
տար ք ձայնին, որ զեղչուած կամ կորսուած
ձայնի մը տեղ կը դրուի : Երկրորդ գլխոյն
մէջ կը խօսի քերականական ձևերու վրայ,
այսինքն՝ անուններու հոլովմանց, (186—
227), գերանուանց (227—242), բայերու
լծորդութեանց (242—285). Դիւբորիէ ասորիս
անդին ուղղութիւններ և մեծապէս հետաքրն-
նական ծանօթութիւնք կը գնէ. ի մէջ այլոց՝
ձայնաւորաց աստիճանները : Մանրամասն
չենք ուզեր խօսիլ, որովհետեւ Պատկանեանի
այս երկասիրութիւն, ինչպէս Դիւբորիէի գի-
տողութիւնը՝ ուղղութեամբ կամ կատարելագոր-
ծութեամբ պէտք ունին՝ գիտութեան ձեռք բե-
րած արդի արդասեօք : Բայց եթէ նկատենք
ժամանակն յորում հրատարակուեցաւ, պէտք
է խոստովանինք՝ թէ հայերէն լեզուի բանա-
սիրական ստույնասիրութեան զգալի զարգա-
ման՝ մեծապէս օժանդակած է :

Բաց ի բանասիրութենէ՝ Պատկանեան հե-
տամուտ էր ուսման իր երկրին հնախօռու-
թեան և պատմութեան. և անշուշտ շնորհիւ

դասախօսութեանց Քոստովիչի հոչականուն
երանականին, որ յայնմ ժամանակի ուսու-
ցիչ էր ի Լազարեան ճեմարանին, սկսաւ
ընթերցել վանական կոչուած բեռնատառ աը-
ձանագրութիւնքը : Այս նիւթերուն վրայ իր
գլխաւոր հրատարակութիւնք հետեւեալներն են.
Ա. Քիւրքճեանի հրատարակած Հայաստանի
Լռացագրութեան հնախօսական արժեքը (ի
ոռւ). տես Վառտապէք երրորդ գտնարման Ա-
րեւելագիտաց, հրատարակելոյ ի Բ. Բ. Գրի-
գորիէյ (Պետերբուրգ, 1880) և թարգմանուած
ի հայ ի փոքր հանդիսի, (1880, թիւ 10).
Բ. ի լրագրի Հասարակաց կրթութեան պաշ-
տօնարանին (Պետերբուրգ, Բալասպեւ) չորս
հատուած հրատարակեց վանի արձանագր-
ութիւնանց, և անոնց Ասիոյ նախնական պատ-
մութեան կարեւորութեան վրայ. նոյնպէս ալ
անոնց ընթերցման դրութեան վրայ, զոր
քննադատեց Պարխու ուսումնաթերթին Հան-
դիս պատմութեան, 1883. ի վերայ աշխար-
հագրութեան մատենի ըմտայնոյ Մովսիսի
խորհնացոյց. — Գ. Նոր գտնուած քանի մը
վանական արձանագրութեանց վրայ (գաղ-
ղիարէն) ի Մոսկուէն հանդիսի Լուսնիւոյ,
1882 : Դ. Պատկանեան և Սալա. Քանի մը
նորագիւտ բեռնակրպ դրութեանց վրայ ի սահ-
ման Ռուսիոյ, ի նոյն Մոսկուէն լրագրի,
1883 թիւ 3. 350—364. — Ե. Քանի
մը խօսք՝ հայկական հին ամիսներու անուանց
վրայ. տպ. ի Պետերբուրգ, 1871. ի ոռւ
լեզու. նոյնք հետեւալ 1872 տարւոյն հրա-
տարակուած է ի Վաստակ Արեւելեան բաժնի
ոռւ հնախօսական ընկերութեան, ի հատորն
ԺԷ, 1872, էջք 295—339. նոյնպէս և
Յուստի՝ գերման լեզուով ի լոյս ընծայեց
յ' Ausland օրագրի, 1872 ի 5 փետր. ի
հատուածին Յաղագս հնագոյն պատմութեան
Հայոց Ueber die älteste armenische
Geschichte. Այս գրուածին յառաջեալներն
մէջ Պատկանեան կը խօսի Հայաստանի նախ-
նական պատմութեան արդի լիճակին վրայ :
Չ. Դիտողութիւնք ի վերայ հատուածին Է-
մինի հրատարակելոյ ի Վաստակ արեւելեան
բաժնին, և այլն, ի հատորն ԺԷ, 1874,
(էջք 131—147) ի ոռւ լեզու. այս քննա-
պատմութիւնը շարունակութիւն է Էմինեանի

մէկ ուրիշ աշխատասիրութեան, որ կը գրաւէր 93էն 133 էջերը, « Վահագն—Վիշապաքաղ հայկական դիցաբանութեան և ինչորոշ—Վերիտանա ըիզ Վէտայի » և որոյ հետեւանք եղաւ ցուալի վիճարանութիւն մը : — Է. Արեւելեան բաժնին վաստակեց նոյն հատորին մէջ (ԺԷ, հատ.) էջը 18—92, Պատկանեան հրատարակեց գրուած մը Պատուական տկանց վրայ, ըստ անտառութեանց եօթնեւտասներորդ դարու մէջ ապրող հայազգոյ մը, Առաքելի Դավիթիմեցոյ : Բ. Եռալեզու արձանագիր մը ի Համասան, հրատարակեալ ի Մոսսկոն լրագրի 1885, թիւ 1 : — Թ. Բենեքաճն արձանագրութիւնք հրատարակեալ ի Գործն Հնախօսական ընկերութեան Տփղիսու, Մոսկուա 1887 էջը 115—122. Ժ. ի վերայ ենթադրեալ պատերազմին զորութեան է թագապատկառար ի վերայ ամանց ինդոսի, աշխարհացոյց տախտակով մը, տպ. ի Պետերբուրգ, 1879 էջը 40. նոյնպէս նա եւ ի Գործն համագլխային մոդուլայ արեւելադիտաց, տպ. ի Պետերբուրգ ի ռուս լեզու ի 1879/80, (էջը 33—77). քննադատեց այս գրուածք Եմիլ Դիլլոն (Dillon) յԱրեւեակնն (Բելգիայ) ի 1 մարտ 1880, էջ 57. յորում կ'ըսէ թէ Պատկանեան կը ցուցնէ թէ այս պատերազմ ենթադրութիւն մ'է, և նոյն իսկ այս տեսակիտով անընդունելի է ու անպաշտպանելի. քննադատութիւն մ'ալ ըրաւ Աղեքսանդր Երիցեանց (ի ռուս) ի Կովկաս լրագրի, թիւ 115. — ԺԱ. ի Հանդէսն քննադատական համագլխային գրուած մը հրատարակեց Օլսհաւնի Parthava und Pahlav, Mada und Mah գրութեան վրայ զաղղիարէն լեզուաւ յորում կը ստորագրէ K. de Restaing. ու հայերէն լեզուով թարգմանութիւն մ'ալ կայ :

Վերջացրենք ի Պատկանեանէ հրատարակուած պատմական գրուածներով. և եւս Ա. Ճաշակ ի վերայ նախնական պատմութեան գրականութեան Հայոց, ռուս լեզուով, և յետեալ յԲնականութիւն պատմութեան գրականութեան հրատարակելոյ ի Գործէ, ի յորորդ անտրի, Պետերբուրգ 1880 : — Բ. Գիտողութիւններ, զորս ալքի առն. ռաբնակարձան է ի հրատարակել զարեւելեան աղբերս յագագլխին

պատմութեան ի Բաւիլքէ և ի Բ. Պ. ի Գործն Ռուսական հնախօսական ընկերութեան, ի հատորն Բ : — Գ. Ժամանակագրական պատմութիւն Միխիթարայ Արիւխանեցոյ (ԺԳ դար). հայ բնագիրն ի 1867, թարգմանութիւնն ի ռուս ի 1869, և երկուքն ալ յեւեռալ ի Գործն Արեւելեան բաժնին ի հատորն ԺԷ (էջը 223—418). — Դ. Օրաւգիր պաշարման Սպահանու յԱֆղանաց ի 1722—3, գրեալ ի Պետրոսէ Սարգսեան, ի Յիշատակարանն Պետերբուրգի Կայսերական Գիտութեանց Ակադիմիոյ, ի հատորն ԺԷ, մասն Գ. էջ 18—58 : — Ե. Պատմութիւն Մաղադայ արեւելայի (ԺԳ դար), հայ բնագիրն ի 1870, ռուս թարգմանութիւնն ի Պետերբուրգ ի 1871 (էջը Ժ—106) : — Զ. Պատմութիւն Մոդուլայ, ըստ զատմելաց Հայոց երեքտասներորդ դարու, անոնց ալ և ալ հատուածներն մէջ բերելով ու թարգմանելով ի ռուս՝ հանդերձ ծանօթութեամբք. երկու պրակք, տպագրեալք ի Պետերբուրգ ի 1873—74 : — Է. Ահմեդա Շիրակցի, հայ բնագիրն, տպ. ի Պետերբուրգ ի 1877 : — Ը. Պատմութիւն Հերակլի ի Սերէսու եւ պիտիպոսէ (Է դարու պատմի), հանդերձ շարունակութեամբ պատմութեան Միխիթարայ Անեցոյ, (ԺԲ դար), հայ բնագիրն տպ. ի Պետերբուրգ, 1879 : — Թ. Մատենականութիւն հայ պատմական գրականութեան (ի ռուս). տպ. ի Պետերբ. 1880, ինչպէս նաեւ ի Գործն Գ. Գումարման Արեւելադիտաց. (Հատ. Ա. էջը 455—511). Թարգմանութիւնն ի հայ ի փորձ հանդիսի, 1880. ռուսի թարգմանեալ և տպ. ի Տեսութիւն (Obzor) լրագրի, ի թիւս 441—43, ի 1880. ինչպէս նաեւ Դիլլոն արեւելագիտին կողմանէ գրուած քննադատութիւն մը ի Մոսսկոն լրագրի Բելգիոյ, 1882. թիւ 1 : — Ժ. Փաշտոսի Բիզանդ. հայ բնագիր Պետերբ. 1883 : — ԺԱ. Բանք շախու Յարութիւն Կարդապետի Աշտիպարեանց. հայ բն. Պետերբ. 1884 : — ԺԲ. Հատմանիք ի զորոց պատմագրաց Հայոց, ի հայ. տպ. ի Պետերբ. 1884 : — ԺԳ. Պատմութիւն Թովմայի Արժրոնեցոյ, հայ բն. տպ. ի Պ. քուրգ. 1887. տես նա եւ ի Գործն Հնախօսական ընկերու.

Թեան Տփղիսու, ի Մոսկուա 1887: — ԺԴ. Քննադատութիւն ի վերայ գրոցն Լաւերի՝ Հայկական ընտիր Հատուածք (Armenische Chrestomathie) ի Քննադատական համագգային հանդիսի (Revue critique internationale), 1881: — ԺԵ. Կենսագրութիւն և գրականական վաստակը Սէն-Մարտին հայագիտի, ի փորձ հանդիսի 1881, թիւ 5. — ԺԶ. Քննադատութիւն աշխարհագրութեան Մովսիսի Խորենացոյ հրատարակելոյ ի Հ. Արսենէ Սուրբի, ի Մոսկուա լրագրի, 1882 (էջք 447-452) K. de Raistaing ստորագրութեամբ: — ԺԷ. Աշխարհագրութիւն Հայաստանի, ընծայելոյ Մովսիսի Խորենացոյ, հայ ճանաչիր, Թարգմ. ռուս և ծանօթութիւնք. տպ. ի Պ. բուրգ ի 1877 (էջք իւր+84+26), աշխարհացոյց տախտակօք. քննադատութիւնն ի փորձ հանդիսի 1877, թիւ 4:

Արդէն համառօտեցինք Պատկանեանի կենսագրութիւնն մինչ ի 1862. 1872 թուականին Թոշակաւոր ուսուցիչ եղաւ ի համալսարանին Պետերբուրգի, և ի 1885 թղթակից անդամ Գիտութեանց Ակադիմիոյ: Ճանաչարհորդութիւններ ալ ըրած է ի Գաղղիա, ի Գերմանիա, յիտալիա, ի Կովկաս և այլուր. մեռաւ յ' 2 ապրիլ 1889: Իր որդին, Ս. Պատկանեան, թէպէտեւ զիտութեանց հետամուտ, բայց բանասիրական ուսմամբք ալ կը զբաղի, որովհետեւ երկասիրած է ընտիր հեղինակութիւն մը Ուտիական վիպասանականաց վրայ, և որ հրատարակուած է ի Պետերբուրգ, 1891:

Կը մնայ մեզ խօսիլ Միրտի Էմին բանասիրին վրայ, և անով կնքել մեր տեսութիւններն Ռուս հայ և հայագէտ բանասիրաց վրայ:

(Շառայարելի)

Հ. ԲՈՒՍԱԲԱՌՈՒԹԻՒՆ

(Տես յ'էջ 306)

1536. Կուաքանջար. Կուաքանջարի տակ. Կուան Բանջար.

Նորի կերպս գրած է հին Բժշկարանն. ի բառս Գալիենոսի հոմանիշն գրուած կամիել կամ Ղամիել, այլ և Սարխուս: Բժշկարան մի գրէ « Ղանբիլ, խոտ, մով. » նեղն? Երկայն, կարմիր յաւաքտիկ է. Սարխուս: Ըստ Ամիրտ. և Պէյթարայ, Ղամիլին (جانب) է նոյն կնքին զոր յիշեցինք, (Թ. 1436). Բժշկարան բառ գիրք մ'այլ գրէ, թէ այսոր « Եղնք Ալլամանայ կամ Կառկարի ասնն », Բուսարանք և բնախօք տարակուսին ինչ ըլլալուն, և պէտպէս կարծեն. ոմանք ալ համարին թէ ըլլայ Լ. Taraxacum, ֆ. Pissenlit. Լատին անունն յունարենէ տունուած նշանակէ Խաղաղցնորդ Լեռնային տեսակն՝ T. Montanum, յիշուած է ի Ռ-Հ. — T. Serotinum, ի Բարբերգ. — T. Officinale genuinum և T. Crépidiforme ի Ռ-Հ. և T. Stenoccephalum Բարբերգոյ մօտերում. — ուրիշ այլեւայլ տեսակներ ի կիլիկիա:

1537. Կուանի ծառ.

Թերեւս վերոյիշեալն Կա. բայց տարբեր կերպով գրեն Բժշկարանք ոմանք. « Ասեն, թէ (Մարանն) Խեթանի ծառն կու նմանի. և ոմանք ասեն, թէ ստոյգ